

Paulina Pludra-Żuk

ORCID: 0000-0002-3955-8672

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauki

LACTANTIUS BIDGOSTIENSIS – O POCHODZĄCEJ Z SULMONY PIĘTNASTOWIECZNEJ KOPII DZIEŁ LAKTANCJUSZA I O LAKTANCJUSZU W POLSKIM ŚREDNIOWIECZU¹

**Lactantius Bidgostiensis – On a 15th century copy of Lactantius’
works from Sulmona and on Lactantius in the Polish Middle Ages**

Summary: The article presents a manuscript containing works by Lactantius, which was copied in Sulmona in 1467 and since 1980s has been kept in the collection of the Library of the Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz. To this date, the manuscript has been known in Polish literature only from a short mention in a guide to Polish manuscript collections and has not been a subject of scholarly interest of Polish researchers. In the article I attempt to retrace the fate of the codex, tracing it back to the information linking the manuscript to the history of the book and collections of Sulmona. The manuscript becomes an opportunity to outline the transmission of Lactantius’ works in medieval Poland and to make the first step in inquiring their reception.

Keywords: manuscript studies, Lactantius, transmission of the text, reception of the text, Sulmona

Słowa kluczowe: źródłoznawstwo, Laktancjusz, transmisja tekstu, recepcja treści, Sulmona

¹ Dziękuję dwóm anonimowym recenzentom za uważną lekturę i cenne uwagi. Podziękowania składam również paniom Justynie Kubiak, Joannie Kosmei i Edycie Szymaniak z Biblioteki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy za życzliwą pomoc przy pracy nad artykułem.

W 2014 r. w przewodniku po zbiorach rękopisów w Polsce wydanym przez Bibliotekę Narodową wśród zbiorów rękopiśmiennych Biblioteki Głównej Akademii Bydgoskiej wspomniany został rękopis włoski z 1467 r., zawierający dzieła Laktancjusza². Lakoniczna i niezbyt precyzyjna wzmianka jest jedyną informacją na temat kodeksu, jaka pojawiła się dotychczas w polskiej literaturze przedmiotu. Przez kolejne niemal dziesięciolecie kodeks nie wzbudził zainteresowania badaczy. W obiegu naukowym pojawił się ponownie dopiero w 2023 r. podczas konferencji związanej z realizacją projektu *manuscripta.pl*, centralnej bazy rękopisów średniowiecznych w Polsce³.

Rękopis zakupiono do biblioteki, która obecnie nosi miano Biblioteki Uniwersytetu Bydgoskiego, w 1983 r., mimo to nie wymienia go wydana w 1988 r. pierwsza edycja przewodnika po zbiorach rękopiśmiennych w Polsce⁴. W samym kodeksie brak informacji, które pozwoliłyby na identyfikację bezpośredniego źródła jego nabycia. Wskazówką, sugerującą, że kodeks pochodzi z rynku antykwarycznego, jest umieszczony na kartce przy tylnej oprawie numer antykwaryczny (A Nr 316001). Rękopis opatrzone współczesną sygnaturą „Rps 12”. Brak w kodeksie wskazówek proveniencyjnych, które pozwoliłyby prześledzić jego drogę od czasu powstania do momentu dotarcia do bydgoskiej biblioteki. W poniższym artykule przedstawię opis tego dotychczas niezbadanego zabytku, starając się ustalić w jakim czasie znalazł się na ziemiach polskich. Będzie to okazją do podjęcia kwestii znajomości Laktancjusza wśród polskich uczonych schyłku średniowiecza.

Kodeks o wymiarach 290 x 205 mm składa się z 224 kart papierowych i dwóch pergaminowych kart ochronnych. Spisany został jedną ręką, starannie, kursywą łączącą cechy pisma gotyckiego i humanistycznego⁵. Samo dzieło Laktancjusza wpisuje się zresztą już w historię pisma humanistycznego, jako że to właśnie *Divinae Institutiones* były pierwszym tekstem przepisany zgodnie z nowymi tendencjami przez Niccolo Nicollego⁶.

² *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, red. D. Kamolowa, T. Sieniatcka, t. 1, wyd. 3, Warszawa 2014 (*Zbiory Rękopisów w Polsce*, t. 1), s. 18.

³ <https://manuscripta.pl/manuscripts/53850/> [dostęp 30.10.2024].

⁴ H. Dubowik, *Biblioteka Główna*, [w:] *Księga pamiątkowa 25-lecia Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1994, s. 105–110.

⁵ T. De Robertis, *Humanistic Script*, [w:] *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, red. F.T. Coulson and R. G. Babcock, New York 2020, s. 522–552, zwłaszcza s. 534–545; P. Cherubini, A. Pratesi, *Paleografia latina: l'avventura grafica del mondo occidentale*, Città del Vaticano, 2010, s. 549–632; B. L. Ullman, *The Origin and Development of Humanistic Script*, Roma 1960, s. 111–134.

⁶ T. De Robertis, *Humanistic Script*, s. 523; X. van Binnebeke, *Manuscript Production in Florence*, [w:] *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, red. F. T. Coulson and R. G. Babcock, New York 2020, s. 834.

Omawiany kodeks, poza spisany na k. 1r–186r *Institutiones divinae*⁷, zawiera jeszcze dwa krótsze teksty Laktancjusza: *De ira Dei*⁸ (k. 186r–204v) i *De opificio Dei*⁹ (k. 205r–223r). Te trzy tytuły funkcjonowały jako *corpus* tekstów autora od XII w. i często łączone były w jednym rękopisie, a później w drukach. W wiekach wcześniejszych rękopisy uzupełniane były również o *Epitome*¹⁰ – skrót *Institutiones* sporządzony przez samego Laktancjusza¹¹.

Warto zwrócić uwagę na dokładną zawartość głównego z dzieł. Wydawca *Institutiones* porządkuje tradycję rękopiśmienną dzieląc ją na dwie podstawowe grupy – rękopisy zawierające krótszą lub dłuższą wersję tekstu. Według obecnego stanu wiedzy dłuższa wersja tekstu, zawierająca dodatki wewnątrz poszczególnych ksiąg, sporządzona została przez samego Laktancjusza¹² i obejmuje rękopisy reprezentowane w wydaniu przez rękopis o siglum K – jedenastowieczny kodeks spisany pismem benewentańskim pochodzący z klasztoru na Monte Cassino¹³, i S – dwunastowieczny kodeks pochodzenia włoskiego, w którym część dodatków dopisano wtórnie ręką czternastowieczną¹⁴. Trzeci rozszerzony kodeks, o którym mowa w wydaniu, rękopis R (pochodzący z IX w., z pñ. Francji), jest niepełny¹⁵. Omawiana tu kopia (il. 1) należy do grupy tekstów rozszerzonych, niemniej jego zawartość nie jest identyczna z żadnym z powyższych rękopisów.

Blok książki zachował pierwotną strukturę i składa się z 28 kwaternionów *in quarto* (224 kart papierowych, ostatnia karta czysta), składki zostały oznaczone reklamantami umieszczonymi pośrodku zwierciadła tekstu, ponadto każda ze składek numerowana jest cyfrą rzymską. Numery składek pojawiają się nie tylko na pierwszej karcie (licząc od drugiej składki, oznaczonej nr I), ale również na

⁷ Najnowsze wydanie krytyczne *Divinae institutiones* ukazało się w serii Teubnera: L. Caelius Firmianus Lactantius, *Divinarum institutionum libri septem*, ed. E. Heck et A. Włosok, fasc. 1–4, Monachii–Lipsiae 2005–2011 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Przekład polski ksiąg I–III: Lucjusz Ceciliusz Firmianus Laktancjusz, *Podstawy nauki Bożej*, ks. 1–3; tłum. J. Wojtczak-Szyszkowski, Warszawa 2023 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. 83).

⁸ Najnowsze wydanie *De ira Dei*: Lactance, *La colère de Dieu*, introd., texte critique, trad., commentaire et index par Ch. Ingreteau, Paris 1982 (Sources chrétiennes, t. 289).

⁹ Lactance, *De opificio Dei*, ed. B. Bakhouché, S. Luciani, Turnhout 2009. Przekład polski Laktancjusz, *O bożym dziele stworzenia*, tłum. M. Jesiotr, Warszawa 2019 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. 72).

¹⁰ I. Galynina, *Accessus Ad Lactantium? Zur Handschriftlichen Überlieferung der Werke des Lactanz und zur Exzerptmethode im Mittelalter* (I), „Revue d’histoire des textes“, 2017, t. 12, s. 167–168 mówi o tym, że pierwotnie *corpus* Laktancjusza stanowiły wszystkie te cztery utwory, od XII w. rękopisy zaczynają pomijać *Epitome*.

¹¹ Wyd.: L. Caeli Firmiani Lactanti *Epitome divinarum institutionum*, ed. E. Heck, A. Włosok, Stuttgartiae [u.a.] 1994 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

¹² Lactantius, *Divinarum institutionum libri septem*, s. VIII.

¹³ Ibidem, s. XXI.

¹⁴ Ibidem, s. XXII.

¹⁵ Ibidem, s. XXIII.

ostatnich kartach składek recto i w środku składek (tj. na piątych kartach składek recto). Składki wzmocniono pergaminowymi paskami wewnątrz i na zewnątrz złożenia. Obecnie tekst pasków jest w większości wytarty, bardziej widoczne są jedynie kapitaliki zapisane *rubro*. Drobne pismo, format pergaminu i układ stro-ny sugerują, że paski zawierały tekst o charakterze prawniczym.

Z punktu widzenia użytego papieru kodeks podzielić można na dwie części. W pierwszych 18 składkach użyto papieru ze znakiem wodnym przedstawiającym dłoń w uścisku (il. 2), który blisko odpowiada znakowi notowanemu w bazie Corpus Chartarum Fabriano nr Z01052, wyprodukowanemu i użytemu w Fabriano, datowanemu na rok 1461¹⁶. Papier pozostałych składek przedstawia kapelusz kardynalski w formie przypominającej znak nr Z01083 w tejże bazie. Jest to papier wyprodukowany również w Fabriano, a użyty w Fano z datą 1467¹⁷.

Oprawa wykazuje cechy charakterystyczne dla wczesnorenesansowych opraw *alla greca* (płaski grzbiet), i została sporządzona najprawdopodobniej na terenie Włoch, na co wskazuje też kierunek i rozmieszczenie zapinek¹⁸. Same zapinki nie zachowały się, ślady pozostałe po dwóch z nich znajdują się na bocznym obcięciu, po jednym – na dolnym. Pierwotnie na obu okładkach znajdowało się po pięć guzów. Do dziś zachowały się wszystkie guzy górnej okładki oraz trzy dolnej. Na przedniej okładce zapisano późniejszą ręką tytuł rękopisu, w którym zawarto też dane pochodzące z kolofonu (o którym poniżej).

Pismo łączy w sobie zarówno cechy gotyckie, jak i humanistyczne. Do cech gotyckich zaliczyć można okrągłe *s* na końcu wyrazów (tu czasem zakończone pętelką lub zamknięte, w pojedynczych przypadkach na końcu wyrazów pojawia się *s* proste), okrągłe *r* – w tym przypadku następujące nie tylko po literach okrągłych i stosowane częściej niż *r* proste, czy też ligatury (np. *zrost be*)¹⁹. Obok przeważającego zastosowania pełnego zapisu „et” zauważyć można pojedyncze użycia „et” tyrońskiego. Wymiennie używana jest prosta i okrągła forma litery *d* a także humanistyczna i gotycka forma *g*. W tekście konsekwentnie zastosowano dyftongi. Niekiedy zauważyć można cechy hiperpoprawności, zarówno w przypadku dyftongów (*caelata*, k. 41v) jak i pisowni *f/ph* (*nephas*, tamże). Pochodzące od autora tytuły i formuły kończące poszczególne księgi zapisane *rubro* umieszczono w bloku tekstu tym samym pismem. Wszystkie te cechy charakte-

¹⁶ <https://ccf.fondazionefedrigoni.it/it/il-catalogo> [dostęp 31.10.2024 r.].

¹⁷ <https://ccf.fondazionefedrigoni.it/it/il-catalogo> [dostęp 31.10.2024 r.]. Na temat średnio-wiecznej produkcji papieru w Sulmonie na podstawie dokumentów archiwalnych zob. F. Jukic, *Le origini della manifattura della carta in Abruzzo. Le cartiere di Sulmona e L'Aquila (secoli XIV–XV)*, [w:] *Alle origini della carta occidentale: tecniche, produzioni, mercati (secoli XIII–XV); atti del convegno, Camerino, 4 ottobre 2013*, wyd. G. Castagnari, E. di Stefano, L. Faggioni, Fabriano 2014, s. 169–198.

¹⁸ Za pomoc w identyfikacji oprawy dziękuję dr Ewie Chlebus.

¹⁹ T. De Robertis, *Humanistic Script*, s. 536.

rystyczne są dla kopii sporządzanych na własny użytek kopisty²⁰. Jak zaznacza Carlo Tedeschi, wydaje się, że w piętnastowiecznej Abruzji nie przyjęły się jeszcze cechy rozpowszechnione już w tym czasie w innych rejonach Italii²¹, kwestia paleografii późnośredniowiecznej i humanistycznej na tym terenie wymaga jednak bardziej szczegółowych badań.

Tekst spisano w jednej kolumnie, wymiary zwierniada pisma to 20 x 11,5 cm. W początkowej partii testu uzupełniono główne inicjały rozpoczynające poszczególne księgi, sposób ich wykonania (proporcje, niewprawna ręka i niedokładne wpisanie w obszar zaplanowany na inicjał) sugeruje, że wpisane zostały inną ręką. Inicjały rozpoczynające księgi i rozdziały w postaci lombardów *rubro* (il. 3) uzupełniono konsekwentnie w drugiej połowie kodeksu (od k. 113r). Rozbudowane tytułiki *rubro* (niewystępujące w wydaniu), odnoszące się do poszczególnych rozdziałów (*capitula*) umieszczono w początkowej partii kodeksu na marginesach, od k. 101v wpisane zostały w blok tekstu. W tekście podział na rozdziały oznaczono dwiema czerwonymi pionowymi kreskami (niekiedy to oznaczenie pojawia się też na marginesie), od k. 102r pozostawiono wcięcia na inicjał, od k. 187r lombardy dopisano na marginesach. Końcowe słowa wersów często dzielone są z użyciem myślników, a miejsce podziału wyrazów zależy wyłącznie od układu tekstu (np. niekiedy do kolejnego wersu przenoszona jest druga litera dyftongu, jak np. na il. 1, w 6. wersie tekstu właściwego)²².

Laktancjusz wplatał w swoje utwory cytaty z autorów łacińskich i greckich. Teksty greckie pierwotnie przytaczane były w oryginale. W omawianym rękopisie pominięto (pozostawiając puste miejsca) partie w języku greckim, co jest charakterystyczne dla rękopisów doby humanistycznej, w których w zamierzeniu znaleźć się miały cytaty zapisane bezbłędną greką²³. Poza tym część cytatów greckojęzycznych przetłumaczono na łacinę²⁴, a w pojedynczych przypadkach greckie słowa zapisano w transkrypcji łacińskiej²⁵.

Na marginesach znaleźć można niezbyt liczne noty marginalne, często przywołujące autorów. Oznaczono uznane za istotniejsze ustępy tekstu (często są to cytaty z poetów łacińskich). Charakterystyczne wydaje się podawanie przez

²⁰ Ibidem.

²¹ C. Tedeschi, *Itinerario paleografico abruzzese*, [w:] *Illuminare l'Abruzzo: codici miniati tra Medioevo e Rinascimento*, red. G. Curzi, F. Manzari, F. Tentarelli, A. Tomei, Pescara 2012, s. 9–25, tu s. 21, gdzie jednocześnie zaznacza się brak szczegółowych badań dotyczących tego tematu.

²² Por. B. L. Ullman, *The Origin and Development*, s. 128–129.

²³ T. De Robertis, *Humanistic Script*, s. 522. O praktyce pozostawiania greckich cytatów do późniejszego uzupełnienia pisze Traversari w liście do Niccolò Niccollego, zob. Ch. L. Stinger, *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany 1977, s. 122.

²⁴ Np. „*exēgēsēs Pindarikēs*” oddane jako „*narrationes Pindaricae*”.

²⁵ Dotyczy to pojedynczych słów, np. „*anthropon*”.

skrybę alternatywnych form poszczególnych wyrazów (*alias*), które znajdują się w tekście (wydanie nie notuje wszystkich występujących tu form) lub na marginesach.

Rękopis spisany został w 1467 r. w Sulmonie przez miejscowego kanonika o imieniu Albisus (Alviso), syna Antoniego, o czym świadczy *explicite* kolofon spisany *rubro* na końcu ostatniego z tekstów (k. 223r): „L. Coelij Lactantij Firmiani peritissimi viri de opificio seu formatione hominis ad Demetrianum auditorem suum Liber unicus feliciter explicit scriptus ac finitus Sulmonis per dominum Albisum Antonij Canonicum Sulmonensem anno Domini 1467 xxi^o die mensis Junij indicione xv^o de quo sit benedictus ille unus et aeternus deus in saeculorum saecula. Amen” (il. 4). Kodeks jest wyjątkowym przykładem produkcji rękopiśmiennej wywodzącej się z tego ośrodka – baza danych rejestrująca rękopisy datowane przechowywane we Włoszech, *Manoscritti Datati d’Italia* nie notuje kodeksów przepisanych w Sulmonie, brak w niej też imienia skryby²⁶. Zabytki związane z Sulmoną są o tyle rzadkie, że miasto wielokrotnie niszczone było przez trzęsienia ziemi²⁷. W odniesieniu do zabytków rękopiśmiennych z terenu Abruzji zwraca się również uwagę na późniejsze rozproszenie zbiorów²⁸. Poza kilkoma znanymi kodeksami zachowanymi w całości średniowieczna kultura rękopiśmienna Sulmony znana jest dzięki źródłom pośrednim i studiom nad fragmentami²⁹.

Opisywany tu rękopis wzmiankowany jest we włoskiej literaturze przedmiotu. Powołuje się nań jako na przykład cennego kodeksu pochodzącego z Sulmony Giovanni Pansa w publikacji z 1897 r., podając dokładny odpis kolofonu i podstawowe dane kodykologiczne, pomijając jednak źródło informacji. Autor określa rękopis mianem „splendido esemplare”, co może wydawać się zaskakujące w odniesieniu do rękopisu niedokończonego, w którym nie uzupełnio-

²⁶ <https://www.manoscrittidatati.it/mdi/index.php> [dostęp 30.10.2024].

²⁷ Zob. np. G. Pansa, *Libri e librerie in Sulmona nei sec. XIII–XV*, „Rassegna abruzzese di storia ed arte” 1897, t. 1, s. 255–256.

²⁸ C. Tedeschi, *Itinerario paleografico abruzzese*, s. 19.

²⁹ Średniowieczne i renesansowe księgozbiory Sulmony opisują G. Pansa, *Libri e librerie; Profilo di Codicografia Abruzzese*, s. 454 oraz G. Papponetti, *Intelletuali e circolazione libraria in Sulmona*, s. 259–307. Na temat fragmentów rękopiśmiennych związanych z Sulmoną zob. P. Orsini, *Un frammento disperso in scrittura beneventana di provenienza sulmonese*, [w:] *Bibliografia dei manoscritti in scrittura beneventana* – BMB online (Università di Cassino, Facoltà di Lettere e Filosofia, Scuola di Specializzazione per Conservatori di Beni Archivistici e Librari della Civiltà Medievale) http://edu.let.unicas.it/bmb/news/sulmt_01.htm [dostęp: 11.11.24]; Idem, *Nuovi frammenti in scrittura beneventana nella Biblioteca Provinciale «Salvatore Tommasi» dell’Aquila*, [w:] *Bibliografia dei manoscritti in scrittura beneventana* – BMB online, http://edu.let.unicas.it/bmb/news/fraq_01.htm [dostęp: 11.11.24]; Idem, *I frammenti in scrittura beneventana rinvenuti nell’Archivio Capitolare di S. Panfilo a Sulmona*, „Aevum”, 2003, t. 77, s. 363–377. Zob. też P. Orsini, *Cultura grafica tra l’XI e il XIII secolo a Sulmona*, [w:] *Scripta et scripturae. Contributi per la storia di Sulmona*, a cura di E. Mattiocco, Lanciano 2002, s. 143–176. Zob. też *Monumenti paleografici degli Abruzzi*, wyd. E. Carusi, V. de Bartholomaeis, Roma 1924.

no fragmentów greckich i części miejsc pozostawionych na inicjały, a inicjały w początkowej partii kodeksu zostały uzupełnione niewprawną ręką, w sposób nieharmonizujący z resztą kodeksu³⁰. Pansa nie podaje też ani lokalizacji, ani sygnatury kodeksu. Nie jest zatem pewne, czy Pansa opisał rękopis z autopsji, a co za tym idzie, nie można z całą pewnością stwierdzić, że pod koniec XIX w. kodeks znajdował się jeszcze w Sulmonie.

Omawiany rękopis powstał w czasie, na który przypada szczególnie wzrost popularności Laktancjusza, o czym wspomina się w literaturze, jednak w sposób ogólny, z reguły bez odniesienia do konkretnych zabytków i bez potwierdzenia tej tezy analizą recepcji tekstów ani treści jego dzieł³¹. O wzroście popularności wraz z rozprzestrzenianiem się idei humanistycznych świadczy liczba zachowanych kopii dzieł zaliczanych do kategorii *codici recentiores*. Liczba zachowanych do dziś rękopisów z tekstami Laktancjusza wzmiankowana w opracowaniach sięga 300 egzemplarzy, z czego ok. 200 zawiera tekst *Institutiones*³². Wydawca *De ira Dei* wspomina o 46 kodeksach zawierających kopie tego tekstu zarejestrowanych przez IRHT³³. W wydaniach *De Opificio Dei* zebrano informacje o 150 kopiach³⁴. Do dziś nie opublikowano dokładnego i aktualnego cenzusu przekazów dzieł omawianego autora, dostępne informacje potwierdzają jednak, że zdecydowana

³⁰ G. Pansa, *Libri e librerie*, s. 257–258. W artykule podano prawidłową datę spisania rękopisu (21 czerwca 1467) i objętość (223 k.). Ze stanem faktycznym nie jest zgodny podany przez autora format rękopisu (określony błędnie jako „in folio”), zgadza się natomiast opis oprawy („rilegato in marocchino rosso con borchie sui piatti”). W połączeniu z dość nieadekwatnym określeniem rękopisu mianem „splendido” wydaje się możliwe, że G. Pansa nie opisywał kodeksu z autopsji, nie podał jednak źródła swojej informacji. Wzmianki dotyczące rękopisu pojawiają się w późniejszej literaturze z powołaniem na artykuł G. Pansy w: *Profilo di Codicografia Abruzzese*, s. 455 oraz G. Papponetti, *Intellettuali e circolazione libraria in Sulmona*, s. 288. Papponetti pisze: „Ricavo la notizia e la descrizione del manoscritto da G. Pansa, Libri cit., pp. 257, 258 e n. 1, che aveva sicuramente sott’occhio l’esemplare ma non da indicazione alcuna riguardo il possessore o la collocazione: non sono pertanto riuscito a rintracciarlo”.

³¹ Pojawiające się w literaturze wzmianki dotyczące recepcji Laktancjusza i wzrostu jego popularności w XV w. gromadzi I. Galynina w artykule *Accessus Ad Lactantium?* (I), s. 164, p. 12, potwierdzają ją również źródła rękopiśmienne.

³² Lactantius, *Divinarum institutionum*, s. IX; I. Galynina, *Accessus Ad Lactantium?* (I) s. 162.

³³ Lactance, *La colère de Dieu*, ed. Ch. Ingreteau (Sources Chrétiennes, t. 289), Paris 1982, s. 58.

³⁴ Spis rękopisów podaje wydanie w serii Patrologia Latina: L. Caecilii Firmiani Lactantii *Opera omnia ad praestantissimam Lengleth-Dufresnoy ed. expressa*; Bunemann, O. F. Fritzche, N. Le Nourry cum emendationibus tum disquisitionibus crit. aucta, Parisiis 1844 (Patrologia Latina, 6), kol. 93–100; S. Brandt we wstępie do wydania opisuje rękopisy najistotniejsze z punktu widzenia edycji: L. Caecilii Firmiani Lactantii *Opera omnia*, p. 1, ed. S. Brandt, Vindobonae 1890 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 19), s. XIII–LXXIV (dalej cyt. jako Brandt 1890) i L. Caecilii Firmiani Lactantii *Opera omnia*, p. II, fasc. 1, ed. S. Brandt, Vindobonae 1893 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 27), s. VII–XV (dalej cyt. jako Brandt 1893).

ich większość to rękopisy XV-wieczne³⁵, które z zasady nie budziły zainteresowania badaczy. Wyjątek w literaturze przedmiotu stanowi opracowanie autorstwa Iriny Galyniny, omawiające przede wszystkim pojawiające się w części rękopisów tzw. Testimonia, czyli wstępy do tekstów Laktancjusza, stanowiące swoistą kompilację autorów wczesnochrześcijańskich. Opracowanie podaje zestawienie 60 rękopisów zawierających wstępy, które same w sobie stanowić mogą wskazówkę na temat roli, jaką autor odegrał w pełnym i późnym średniowieczu, ale też streszcza stan badań na temat recepcji jego utworów w wiekach średnich i przedstawia ogólnie recepcję ich treści u najważniejszych autorów średniowiecza³⁶. Badania nad wstępami do tekstów jego autorstwa wskazują, że pomimo tego, że nie był autorem szkolnym (w zestawieniach lektur pojawia się jedynie *De ave Phenice*³⁷), jego teksty były czytane w środowisku o ambicjach naukowych. I. Galynina mówiąc o wstępach, które stanowiły swego rodzaju *accessus ad auctorem*, wskazuje na krytyczną lekturę Laktancjusza w XII w. w środowisku francuskich benedyktynów związanych z postacią Piotra Abelarda³⁸. Apogeum jego popularności zbiega się jednak z rozwojem idei humanistycznych – już w wieku XIV uważany jest za autorytet przez prekursorów humanizmu, w tym Petrarke. I to pomimo niedoskonałości jego utworów pod względem dogmatycznym. Składa się na tę popularność język oparty na prozie Cyserona – Laktancjusz, urodzony w Numidii ok. 250 r. był bowiem wykształconym na klasycznych wzorcach retorem, mianowanym przez humanistów chrześcijańskim Cyseronem (*Cicero Christianus*). Innym istotnym powodem jego popularności mogło być zapewne przedstawianie filozofii moralnej językiem klasycznych poetów (cytaty m.in. z Owidiusza). Popularność widoczna m.in. w pracach nad tekstem *Institutiones Christianae* podjętych przez Ambrogia Traversarięgo w drugiej i trzeciej dekadzie XV w.³⁹ wpłynęła na stosunkowo wczesne opublikowanie jego utworów drukiem⁴⁰. W momencie sporządzenia omawianego rękopisu znane było już jego pierwsze wydanie drukowane, opublikowane w 1465 r. w Subiaco, znajdującym się w połowie drogi z Rzymu do Sulmony. Jak podają E. Heck i A. Włosok we

³⁵ Np. w przypadku *De ira Dei* na 46 rękopisów rejestrowanych w bazie IRHT jedynie 5 powstało przed wiekiem XV, zob. Lactance, *La colère de Dieu*, s. 58. W zestawieniu rękopisów zawierających teksty Laktancjusza występujące w katalogach średniowiecznych Max Manitius wylicza 33 wystąpienia dzieł Laktancjusza, z których 21 pochodzi z katalogów piętnasto- i szesnastowiecznych (M. Manitius, *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*, Leipzig 1935, s. 162–164).

³⁶ I. Galynina, *Accessus Ad Lactantium?* (I), s. 161–196.

³⁷ Zob. G. Glauche, *Schullektüre im Mittelalter. Entstehung und Wandlungen des Lektürekanons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*, München 1970.

³⁸ I. Galynina, *Accessus Ad Lactantium?* (I), s. 181.

³⁹ Ch. L. Stinger, *Humanism and the Church Fathers*, s. 117–120.

⁴⁰ Brandt 1893, s. XLII–L; *La culla della stampa italiana 1465–1965*, red. Comitato esecutivo per le celebrazioni centinarie, Subiacci 1965, s. 24–33.

wstępie do wydania, edycje piętnastowieczne opierały się przede wszystkim na *codices recentiores*⁴¹, brak jednak dokładniejszej analizy tych zależności.

*

Nie znamy okoliczności, w jakich omawiany kodeks znalazł się w Polsce, warto jednak przy okazji omawiania tego zabytku zastanowić się nad transmisją rękopiśmienną i ewentualną recepcją utworów Laktancjusza na ziemiach Polskich. Biorąc za punkt wyjścia rękopisy Laktancjusza o polskiej średniowiecznej proveniencji (zachowane, jak i utracone, co do których posiadamy jakiekolwiek informacje) zauważyć można, że właściwie brak wśród nich kodeksów rodzimej produkcji.

Do dziś w Bibliotece Jagiellońskiej zachował się tylko jeden piętnastowieczny kodeks zawierający teksty Laktancjusza (BJ 1207)⁴². Rękopis sporządzony przez Koyera – poza *Institutiones divinae* i *De ira Dei* zawierający m.in. *De civitate Dei* Augustyna, *De vita solitaria* Petrarki i *De officiis* Cyserona – dotarł z Bazylei do Krakowa wraz z jednym z uczestników soboru – jego właścicielem był prawdopodobnie Mikołaj Kozłowski⁴³. Ponadto w zbiorach Uniwersytetu Krakowskiego krótki ślad tekstu Laktancjusza znalazł się przypadkowo, użyty w pochodzącym z Włoch kodeksie z połowy XV w., zawierającym teksty Cezara i mu przypisywane (BJ 514). Po brakującej dziś przedniej wyklejce zachowało się odbicie początkowej partii pierwszej księgi *Divinae institutiones*⁴⁴.

Przegląd pozostałych związanych z Polską kopii nie przynosi wielu informacji na temat średniowiecznej transmisji dzieła. Rękopis BOZ 134 – pochodząca z Włoch z połowy XV w. zdefektowana kopia *Divinae Institutiones* w późniejszej oprawie, pozbawiona jest bliższych wskazówek proveniencyjnych, które pozwalałyby na odtworzenie średniowiecznych losów kodeksu⁴⁵. Również z Włoch pochodzi spisany na przełomie XV i XVI w. rękopis BN 8055 III. I w tym przypadku wskazówki proveniencyjne pozwalają na umiejscowienie rękopisu na Śląsku dopiero w XVII w.⁴⁶ Pochodząca najprawdopodobniej z przełomu

⁴¹ Lactantius, *Divinarum institutionum*, s. IX.

⁴² *Catalogus*, t. 7, s. 67–71.

⁴³ Ibidem, s. 70. zob. też I. Zarębski, *Zur Bedeutung der Aufenthaltes von Krakauer Universitätsprofessoren auf dem Basler Konzil für die Geistesgeschichte Polens*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1960 (wyd. specjalne), s. 7–23, W. Szelińska, *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku*, Wrocław 1966 (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 33), s. 47–48.

⁴⁴ *Catalogus*, t. 3, s. 176–178.

⁴⁵ *Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. J. Kaliszuk, S. Szyller, Warszawa 20212, s. 57; <https://manuscripta.pl/manuscripts/41344/> [dostęp 30.10.2024]. Kopia cyfrowa: <https://polona.pl/item/8548282/0/> [dostęp 30.10.2024].

⁴⁶ *Inwentarz rękopisów*, s. 130; <https://manuscripta.pl/manuscripts/41531/> [dostęp 30.10.2024]. Kopia cyfrowa: <https://polona.pl/item-view/f215a797-524e-4faa-9547-95cd42bdfc47?page=0> [dostęp 30.10.2024].

XIV i XV w. i spisana na terenie Francji kopia ze zbiorów BUW (sygn. 11) to nabytek dziewiętnastowieczny (kodeks zakupiono na licytacji w Lipsku w 1862 r.), wcześniej znajdujący się w kolekcji Friedricha Ludwiga von Kellera⁴⁷. R 435⁴⁸ to kolejny rękopis piętnastowieczny o włoskim pochodzeniu i proveniencji. Do poloników proveniencyjnych zaliczyć można przechowywany w Kungliga biblioteket – Sveriges nationalbibliotek w Sztokholmie (sygn. A 214) kodeks pochodzący z Braniewa. Powstał on w latach 1451–1466 i należał do księgozbioru Mateusza z Braniewa⁴⁹. W tym przypadku włączenie kodeksu do poloników jest jednak dyskusyjne⁵⁰.

Pewnych informacji dostarczyć mogą również rękopisy zaginione. Teoretycznie najstarszy z nich – Lat.F.v.I.39, zawierający standardowy zbiór trzech dzieł Laktancjusza, datowany był przez część badaczy pod względem paleograficznym na XIII w.⁵¹ Opis pisma, który dotarł do naszych czasów, pozwala jednak przypuszczać, że prawidłową datację na podstawie iluminacji proponuje Feliks Kopera, biorąc pod uwagę nie tylko cechy rysunku (szczególnie rysunek rąk), ale też cechy pergaminu⁵² (tę datację przejmuje następnie Stanisława Sawicka⁵³). Opis pisma zwraca uwagę na takie cechy rękopisu jak „akcent nad literą i” oraz późniejsze uzupełnienie fragmentów spisanych po grecku – cechy charakterystyczne dla rękopisów humanistycznych⁵⁴ (Joachim Lelewel określił pismo jako „półgockie”⁵⁵). Niezależnie od datacji rękopisu przedwojenni badacze zgodni byli co do jego włoskiego pochodzenia (według Kopery pochodził z północnych Włoch). Brak dziś jakichkolwiek informacji na temat związku rękopisu z ziemiami polskimi w średniowieczu, znane są jedynie jego losy późniejsze, a mianowicie fakt, że należał do zbiorów Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i jako rękopis ozdobny trafił po konfiskacie zbiorów do Ermitażu. Kolejna zaginiona kopia, Lat.Q.ch.I.110, również zawierająca wszystkie trzy teksty, przepisana została w 1468 r. przez Stefana de Ponte, najprawdopodobniej na zamówienie

⁴⁷ Kopia cyfrowa dostępna na <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/211886/>; zob. też <https://manuscripta.pl/manuscripts/40965/> [dostęp 30.10.2024].

⁴⁸ <https://manuscripta.pl/manuscripts/49428/> [dostęp 30.10.2024].

⁴⁹ Por. M. Markowski, *Kolońskie dzieła filozoficzne w średniowiecznych rękopisach Biblioteki Uniwersyteckiej w Lipsku*, „Studia Mediewistyczne”, 1990, t. 28, zesz. 1, s. 105.

⁵⁰ W wyliczeniu pomijam zaliczane do poloników rękopisy o średniowiecznej proveniencji śląskiej.

⁵¹ J. Kaliszuk, *Codices deperditi*, t. 2/1, s. 41–43 i t. 1, s. 554.

⁵² F. Kopera, *Miniatury rękopisów polskiego pochodzenia w Bibliotece Publicznej w Petersburgu. Wiek XIV do XV*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 1903, t. 7, z. 3, kol. 408–411.

⁵³ S. Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*, Warszawa 1952 (Ministerstwo Kultury i Sztuki. Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań, t. 10), s. 25, nr. 25.

⁵⁴ Zob. wyżej, s. 253.

⁵⁵ J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno 1826, t. 2, s. 345.

Jeana Clopeta, przewodniczącego rady w Bresse i kanclerza domu sabaudzkiego i zawiera zwyczajowy zestaw tekstów Laktancjusza – w tym przypadku również brak informacji na temat momentu, w którym rękopis trafił do polskich zbiorów⁵⁶. Z Włoch najprawdopodobniej nie pochodził rękopis Lat.F.ch.I.425, co do którego nie posiadamy bliższych danych proveniencyjnych. Kodeks XIV- lub XV-wieczny według dostępnych dziś opisów zawierał *Divinae institutiones* i *De opificio Dei*. Zwrócono uwagę m.in. na pociągłość a jednocześnie staranność pisma. Egzemplarz przed wojną był zdefektowany. Poza brakiem początkowych partii pierwszego z tekstów zanotowano także brak kilku kart pomiędzy *Divinae institutiones* i *De opificio Dei* i fakt, że blok tekstu nie trzyma się oprawy. Eksplicit drugiego z tekstów świadczy o tym, że końcowe jego partie zachowane zostały w całości, opis nie dostarcza jednak informacji na temat incipitu⁵⁷. Jest dość prawdopodobne, że w rękopisie pierwotnie znajdował się także traktat *De ira Dei*, zazwyczaj zamieszczany w kodeksach pomiędzy *Divinae institutiones* i *De opificio Dei*. Brak bliższych informacji dotyczących okoliczności i powstania rękopisu Lat.F.ch.I.424, zawierającego tylko dwa krótsze teksty Laktancjusza. Niewielka objętość (24 k.) i broszurowa oprawa sugerują, że pochodził najprawdopodobniej z większej całości⁵⁸. Fragmentaryczny przekaz zawierał również pergaminowy rękopis Lat.F.v.I.36 datowany na XIII/XIV w. Według opisu zachowany fragment tekstu rozpoczyna się od środkowej partii księgi drugiej i zawiera wszystkie pozostałe księgi (incipity i explicity odpowiadają z grubsza pełnemu tekstowi poszczególnych ksiąg). W związku z tym, że rękopis w formie, w jakiej został opisany, składał się z jedynie 18 k., nie mógł zawierać tak obszernej partii tekstu Laktancjusza. Rękopis należał do zbiorów Biblioteki Załuskich, ale i w tym przypadku brak informacji o wcześniejszych jego losach⁵⁹.

Na tle rękopisów zaginionych wyróżnia się Lat.Q.ch.I.291. Jest to kolejna kopia zawierająca cztery teksty pierwotnego *corpusu* Laktancjusza. Na końcu ostatniego z tekstów późniejszą ręką dodano datę 1501, choć całość datowana jest na XV w.⁶⁰ W tym przypadku wyjątkowo posiadamy informacje o proveniencji, która mogła sięgać średniowiecza – łączy ona kodeks z opactwem cystersów w Koprzywnicy. Pojawienie się kodeksu z tekstami Laktancjusza wiązać się może ze wzrostem produkcji ksiąg w koprzywnickim skrytorioium w XV w. i przywodzi na myśl rękopis zawierający *Rerum familiarum libri* Petrarcki i listy Piccolominiego (Lat.F.ch.XV.5)⁶¹, pochodzenie kodeksu nie jest jednak znane. Pomimo związków klasztoru z Uniwersytetem Krakowskim (m.in. poprzez po-

⁵⁶ J. Kaliszuk, *Codices deperditi*, t. 2/2, s. 834.

⁵⁷ Ibidem, t. 2/1, s. 563–564.

⁵⁸ Ibidem, t. 2/1, s. 563.

⁵⁹ Ibidem, t. 2/1, s. 39–40.

⁶⁰ Ibidem, t. 2/2, s. 974–975.

⁶¹ Ibidem, t. 1, s. 313–314, t. 2/2, s. 1257–1258.

stać skryby Materna)⁶², pomiędzy kodeksem BN Lat.Q.ch.I.291 a BJ 1207 nie było najprawdopodobniej bezpośredniego związku; jak wynika z opisu, rękopis koprzywnicki zawierał pełniejszy zestaw dzieł Laktancjusza.

Poza kodeksami przekazującymi pełne teksty wskazać też można rękopisy zawierające ekscerpty. Z przełomu XV i XVI w. pochodzą *Excerpta ex Lactantii Firmiani de falsa religione* zachowane w rękopisie BN 8075 II, zawierającym teksty o charakterze średniowiecznym, lecz wskazujące na tendencje humanistyczne (np. słowniczki grecko- i hebrajsko-łacińskie), pochodzącym z klasztoru benedyktynów w Lubiniu⁶³. Napotkać też można pojedyncze wypisy, zanotowane na kartach ochronnych czy wyklejkach lub na końcu dłuższych tekstów, np. na kartach ochronnych i w glosach marginalnych w rękopisie Biblii BJ 294, czy BUWr I F 139. Podobny wypis znaleźć można w należącym do Jana ze Słupczy i własnoręcznie przepisany rękopisie BJ 1241⁶⁴, zawierającym przede wszystkim zbiór tekstów Bernarda z Clairvaux i Grzegorza Wielkiego. Na przedniej wyklejce Jan zamieścił cytaty pochodzący z początkowej partii pierwszej księgi *Divinae institutiones*, w którym mowa o boskim pochodzeniu prawdy, często pojawiających się w wypisach.

Powyższe wyliczenie podsumować można stwierdzeniem, że dysponujemy tylko jednym egzemplarzem tekstów Laktancjusza, co do którego jest pewne, że dotarł do Polski w średniowieczu. Jest to egzemplarz przywieziony do Krakowa z Bazylei, nie mamy żadnego potwierdzenia sporządzenia kolejnych odpisów tego kodeksu. Pozostałe rękopisy pochodzą z terenu Włoch lub Francji i nie ma dowodów na to, że znalazły się w polskich zbiorach już w XV w. Były to najprawdopodobniej nabytki późniejszych kolekcjonerów. Obrazu obiegu dzieł Laktancjusza na styku średniowiecza i renesansu dopełnia obecność jego tekstów drukowanych. Centralny katalog inkunabułów zachowanych w polskich bibliotekach notuje ponad 20 egzemplarzy piętnastowiecznych wydań jego dzieł, brak jednak dowodów na to, że czytane były na ziemiach polskich już w XV w.⁶⁵

Omawiane powyżej teksty nie były przedmiotem lektury szkolnej. Nie wymienią tego autora zestawienia lektur popularne do końca XII w. przed-

⁶² Część mnichów koprzywnickich odbyła studia na Uniwersytecie Krakowskim. Jednym z nich był skryba Matern, który poza studiami w Krakowie odbył również podróż do Włoch, w trakcie której odwiedzał biblioteki cysterskie i benedyktyńskie, zob. J. Kaliszuk, *Codices deperditi*, t. 1, s. 309, J. Kaliszuk, *Matern – cysters koprzywnicki, uczony kopista z XV wieku*, [w:] *Historia, memoria, scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 247–257.

⁶³ <https://manuscripta.pl/manuscripts/41549/> [dostęp 30.10.2024]; *Inwentarz rękopisów*, s. 139–140.

⁶⁴ *Catalogus*, t. VII, s. 230–237.

⁶⁵ *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, ed. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław [et al.] 1970, t. 1/1, s. 555–556, t. 2, s. 331, nr 1409–1413. Wiadomo również o kilku egzemplarzach notowanych w bibliotekach polskich przed 1939 r., po wojnie nieodnalezionych.

stawione przez Güntera Glauchego⁶⁶, ani też traktaty, do których często sięgano w pełnym i późnym średniowieczu, takie jak *Didascalicon* Hugona ze Św. Wiktora⁶⁷ czy *De scolarium disciplina* Ps.-Boethiusa⁶⁸. Analogicznie nie był Laktancjusz autorem czytany w średniowiecznych szkołach na ziemiach polskich⁶⁹. Pomimo pewnego zainteresowania jego tekstami w środowisku naukowym, o którym była mowa wyżej, nie były one przedmiotem lektury na Uniwersytecie Krakowskim⁷⁰. Nie wymienia się go ani w pierwszych statutach uniwersyteckich z lat 1404–1406, ani w żadnym kolejnym tego typu dokumencie na przestrzeni XV w.⁷¹, nie występuje również w dokumentach związanych z utworzeniem Collegium Minus, w którym większy nacisk położony został na naukę *trivium*, a klasyczni autorzy reprezentowani są w *curriculum* przez Cycerona, Owidiusza czy Horacego⁷². Jego utwory nie pojawiają się w *Liber deligentiarum*⁷³.

⁶⁶ G. Glauche, *Schullektüre im Mittelalter*. W przywoływanych zestawieniach imię Laktancjusza pojawia się w odniesieniu do utworu *De ave Phoenice*.

⁶⁷ Najnowsze wydanie: Hugo de Sancto Victore, *Didascalicon de studio legendi: Studienbuch*, ed. T. Offergeld, Freiburg im Breisgau [et al.] 1997. Przekład polski: Hugon ze Świętego Wiktora, *Didascalicon czyli Co i jak czytać*, tłum. P. Pludra-Żuk; wstęp J. Soszyński; komentarz P. Pludra-Żuk i J. Soszyński, Warszawa 2017 (Bibliotheca Litterarum Medii Aevi. Artes, t. 4).

⁶⁸ Wyd. Pseudo-Boèce, *De disciplina scolarium*, ed., introduction et notes O. Weijers, Leiden et Köln 1976.

⁶⁹ Por. A. Karbowski, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce*. T. 1, Petersburg 1898; T. 2, Petersburg 1903; T. 3, Lwów [et al.] 1923; T. 2 i K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu: studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994 (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego. Polska Akademia Umiejętności, t. 76).

⁷⁰ Por. P.W. Knoll, *«A Pearl of Powerful Learning»*. *The University of Cracow in the Fifteenth Century*, Leiden–Boston 2016 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, t. 52), s. 100–105; K. Ożóg, *Zakres i metody nauczania «septem artes» na Wydziale Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego w XV wieku*, [w:] *Septem artes w kształtowaniu kultury umysłowej w Polsce średniowiecznej (wybrane zagadnienia)*, red. T. Michałowska, Wrocław 2007, s. 105–124; D. Niemiec, M. Starzyński, *Collegium Minus*, Kraków 2015, s. 38–39, 43–50; K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1, Kraków 1900, s. 207–212.

⁷¹ *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. J. Muczkowski, Cracoviae 1849, s. XII–XIII; *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, [ed. I. Ż. Pauli], p. I: *Ab anno 1365 usque ad annum 1440*, Cracoviae 1870, nr XXXVIII, s. 71; p. II: *Ab anno 1441 usque ad annum 1470*, Cracoviae 1873, nr CXV, s. 23, nr CXLVIII, s. 100; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. II, 1416–1450, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973, nr 233, s. 44–45.

⁷² Wyd.: *Conclusiones Collegii Maioris*, *Archiwum* BJ, rps 63, s. 17, wyd.: *Conclusiones antiquae Collegii Maioris Universitatis Cracoviensis 1432–1591. Samorząd Kolegium Więszego Uniwersytetu Krakowskiego w XV–XVI wieku*, oprac. D. Wójcik-Zega, Kraków 2014, s. 170–174 (wcześniejsze wydanie: J. Szujski, *Założenie i urządzenie Collegii Minoris*, [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 1, Kraków 1878, s. 96–99).

⁷³ *Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis 1487–1563*, wyd. W. Wiśłocki, Kraków 1886 (Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, t. 4).

Laktancjusz jako autor istotny dla wykształcenia pojawia się w *De studiis et litteris* Leonarda Bruniego, gdzie wymieniony zostaje w jednym rzędzie z Augustynem i Hieronimem jako przykład połączenia wiedzy teologicznej z wykształceniem literackim⁷⁴. Utwór ten, spisany w latach 20-tych piętnastego wieku i w zamierzeniu mówiący o edukacji kobiety, pojawia się w Krakowie najprawdopodobniej dopiero pod koniec XV w. już w wydaniu drukowanym w księgozbiorze Stanisława Biela⁷⁵. W kontekście bliższym środowisku Uniwersytetu Krakowskiego imię Laktancjusza wymienione jest w jednym rzędzie z autorami antycznymi i ojcami kościoła przez Eneasza Piccolominiego w liście do Zbigniewa Oleśnickiego z 1453 r.⁷⁶

Warta prześledzenia jest znajomość Laktancjusza w odwołaniach autorów krakowskich. Z racji tego, że wiele tekstów, które mogłyby pozwolić na uzyskanie pełniejszego obrazu znajomości tego autora w środowisku Uniwersytetu Krakowskiego pozostaje do tej pory niewydanych, odwołam się w tym miejscu do wybranych tekstów autorstwa uczestników soboru bazylejskiego, którzy korzystali z kodeksu 1207 – Mikołaja z Kozłowa⁷⁷ (1346–1482, przebywał w Bazylei w 1441 r.) i Jana Elgota (1390–1352, przebywał w Bazylei w 1441 r.⁷⁸), traktując je jedynie jako punkt wyjścia do dalszych badań⁷⁹.

Przypuszcza się, że pierwszy z nich przywiózł kodeks do Krakowa, w rękopisie występują bowiem glosy sporządzone jego ręką⁸⁰. O tym, że cytował Laktancjusza i że cytaty czerpał najprawdopodobniej z rękopisu bazylejskiego pisał

⁷⁴ Leonardo Bruni Aretino, *Humanistisch-philosophische Schriften*, ed. H. Baron, Leipzig 1928. Na temat tekstu zob. np. J. Domański, *Scholastyczne i humanistyczne pojęcie filozofii*, wyd. 2, Kęty 2005, s. 248. Zob. też J. Domański, *Czym były „studia humanitatis”? Leonarda Bruniego „De studiis et litteris” (1422–1425)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1999, t. 43, s. 7–28.

⁷⁵ A. Horeczy, *Recepcja włoskiej kultury intelektualnej w krakowskim środowisku uniwersyteckim w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV w.*, Warszawa 2021, s. 273–274.

⁷⁶ „Datur cuivis docto Platonem, Aristotelem, Ciceronem, Senecam, Tertulianum, Cyprianum, Lactantium, Hieronymum, Gregorium, Augustinum, Ambrosium, et[iam] infinitam eorum, qui posteritati scripserunt, turbam audire loquentem”, wyd.: *Łacina w Polsce. Średniowieczne piśmiennictwo myślicielskie. Antologia*, teksty wybrał, wstępem i komentarzem opatrzył J. Domański, Kraków 2020, s. 173.

⁷⁷ Zob. m.in. *Mikołaj Kozłowski z Kozłowa* (Id: 2030910), w: Corpus Academicum Cracoviense (CAC) [dostęp 30.10.2020]; PSB, t. XV, s. 26–28; M. Markowski, *Mikołaj z Kozłowa*, [w:] *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce. Seria A, Materiały do Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce* t. 5, Wrocław 1965 (Uczni i Filozofowie w Polsce, t. 3), s. 76–141; CS, s. 608–618.

⁷⁸ Zob. m.in.: *Jan Elgot z Lgoty, syn Dobiesława* (Id: 2021994), w: Corpus Academicum Cracoviense (CAC) [dostęp: 10.10.2024]; K. Niemczycka, *Jan Elgot – życie i twórczość*, „Przegląd Tomistyczny”, 1992, t. 5, s. 9–42; H. Barycz, *Elgot Jan*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 227–228.

⁷⁹ W *Catalogus*, t. 7, s. 70 noty dotyczące tekstu zidentyfikowano jako pochodzące od Macieja z Szydłowa. Ze względu na charakter jego zachowanej twórczości zdecydowałam o pominięciu jej na tym etapie prac.

⁸⁰ *Catalogus*, t. 7, s. 70; I. Zarębski, *Zur Bedeutung*, s. 19–21.

już Ignacy Zarębski⁸¹. Drugi z autorów pozostawił z kolei własnoręczne dopiski w części kodeksu zawierającej teksty⁸². O niewystarczającym opracowaniu spuścizny pisarskiej Mikołaja z Kozłowa pisał Mieczysław Markowski w 1965⁸³. Od tego czasu wydano jedynie kilka tekstów jego autorstwa, stąd przegląd cytowań Laktancjusza w jego utworach na potrzeby artykułu przeprowadzony został na podstawie jego mów uniwersyteckich i innych pism zawartych w rękopisie BJ 2216, który Mieczysław Markowski wymienia jako przykład humanistycznych zainteresowań Mikołaja z Kozłowa i odwoływania się do autorów klasycznych⁸⁴. Zauważyć możemy, że Laktancjusz cytowany jest tu kilkakrotnie i to dość obszernie w mowie na magisterium 113v⁸⁵; mowie na licencjat na Wydziale Sztuk znajdującej się na k. 127v, datowanej ogólnie na pierwszą połowę XV w.⁸⁶; *Sermo pro licenciatura: Quia encia nolunt male...* (k. 146r) datowanej na 1422 r.⁸⁷ Powyższe cytaty opatrzone zostały odwołaniem do poszczególnych tytułów ksiąg *Divinae institutiones* (choć sam tytuł *Divinae institutiones* się nie pojawia) i pochodzą najprawdopodobniej bezpośrednio z tekstu Laktancjusza.

Przegląd mów Jana Elgota, który ze względu na brak wydań drukiem oparty został na tekstach mów uniwersyteckich tego autora z rękopisu BJ 173⁸⁸ (i objął też sąsiadujące mowy anonimowe), prowadzi do wniosku, że również i ten autor cytuje Laktancjusza stosunkowo często i z odniesieniem do odpowiednich ksiąg (odwołuje się z reguły do numerów ksiąg, a nie ich indywidualnych tytułów). I tu pojawiają się w kilku mowach obszerne cytaty z Laktancjusza, nie tylko w mowach przypisywanych Elgotowi, ale też w dotychczas anonimowych (*Pro licenciatura* k. 13r⁸⁹, *Pro doctoratu Pauli Zator*, k. 19v i 20⁹⁰, *Pro baccalariatu*

⁸¹ I. Zarębski, *Zur Bedeutung*, s. 21.

⁸² *Catalogus*, s. 70 wymienia glosy odnoszące się do *Vita solitaria* Petrarci.

⁸³ M. Markowski, *Mikołaj z Kozłowa*, s. 79.

⁸⁴ M. Markowski, *Mikołaj z Kozłowa*, s. 90. Najbardziej aktualne zestawienie wydanych pozycji znajduje się w *Clavis scriptorum et operum Medii Aevi Poloniae*, oprac. J. Kaliszuk, A. Pieńiądz, P. Węcowski, K. Skwierczyński, Kraków 2019, s. 608–617 (dalej cyt. CS), z analizowanych mów wydano dotychczas jedynie *Recommendatio rectoris: De ordine et oboedientia* (= CS 489/14) i *Sermo de mente quietanda* (= CS 489/24), [w:] *Prima verba: krakowskie mowy uniwersyteckie*, pod red. E. Jung-Palczewskiej; zesp. aut. M. Gensler [et al.], Łódź 2000, s. 64–90 i s. 200–232.

⁸⁵ CS s. 612, nr 489/13; M. Markowski, *Mikołaj z Kozłowa*, s. 105–106; M. Kowalczyk *Krakowskie mowy uniwersyteckie z pierwszej połowy XV wieku*, Wrocław 1970 (*Źródła do Dziejów Nauki i Techniki*, t. 8), nr 100, s. 166.

⁸⁶ CS s. 612, nr 489/12; M. Markowski, *Mikołaj z Kozłowa*, s. 106; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 166, nr 98.

⁸⁷ CS s. 614, nr 489/20; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 159, nr 61.

⁸⁸ Opis rękopisu: *Catalogus*, vol. 1, s. 164–186. Dotychczas drukiem ukazała się jedna z mów: *Rekomendacja bakalarska Jana Elgota*, wyd. K. B. Jasińska, „Przegląd Tomistyczny”, 8 (2000), s. 413–436.

⁸⁹ Mowa anonimowa, CS s. 746, nr 653; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 167, nr 106.

⁹⁰ CS s. 318, nr 280/41; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 176, nr 150.

*in decretis*⁹¹ (k. 34r), *Pro baccalariatu in decretis*⁹² (k. 36v, gdzie powtórzony zostaje cytat z k. 34r), *Animatio doctorandi*⁹³ (k. 50r), *Pro baccalariatu in decretis*⁹⁴ (k. 60v, 62r, 62v, 63r), *Pro licenciatura*⁹⁵ (k. 70r), *Pro baccalariatu in decretis*⁹⁶ (k. 76r); *Pro gradu baccalariatus in decretis*⁹⁷ (k. 79r).

W obu powyższych przypadkach zauważyć można dobrą znajomość *Divinae institutiones*. Cytaty, po które sięgają Mikołaj Kozłowski i Jan Elgot to przede wszystkim ujęte w klasycznej łacinie rozważania na temat ludzkiej natury ze szczególnym naciskiem na zdobywanie mądrości, doskonale pasujące do tematyki mów uniwersyteckich. Jednocześnie wydaje się, że recepcja Laktancjusza w środowisku Uniwersytetu Krakowskiego była znikoma. Nie sposób obecnie przeprowadzić dogłębnej analizy wszystkich zapożyczeń tekstowych w literaturze kręgu uniwersyteckiego i szerzej polskiej literaturze średniowiecznej, stąd odwołam się do podsumowania tego typu analiz, przedstawionego przez Mieczysława Mejora w artykule *Kanon lektur i komentarze w polskim szkolnictwie XIV–XV wieku. Uwagi o cytatach*⁹⁸. Przegląd ten dotyczy lektur obecnych na wszystkich poziomach edukacji (również uniwersyteckiej) w oparciu o różne gatunki tekstów. W wyliczeniach, które obejmują najczęściej cytowanych autorów i oparte są na utworach dostępnych we współczesnych edycjach, niekiedy dokładnie prześledzonych z punktu widzenia cytatów z *auctores* nie pojawia się imię Laktancjusza, wydaje się zatem, że znaczenie jego utworów było marginalne. Zaobserwować to można w komentarzu Dąbrówki do Kroniki Polskiej Wincentego Kadłubka, gdzie imię Laktancjusza pojawia się tylko raz. W miejscu, w którym przytoczone zostają przykłady kobiet przewyższających mężczyzn w cnotach, Dąbrówka wymienia z imienia dwie opisujące przyszłość Sybille i wspomina o pozostałych, z odwołaniem do Laktancjusza, a dokładniej do „dziesiątej księgi Sybilli (*decimo libro Sibillarum*)” [!]⁹⁹. Trudno jednak przywiązywać do tej wzmianki dużą wagę. Odniesienie do Laktancjusza jest tu bardzo ogólne i zacytowane z błędem – fragment opowiadający o Sybillach znajduje się w księdze

⁹¹ CS s. 312–313, nr 280/24; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 168, nr 109.

⁹² CS i M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy* nie notują tej wersji mowy (por. M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy* nr 132, s. 172).

⁹³ CS s. 308, nr 280/8; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 179–180, nr 172.

⁹⁴ CS s. 316, nr 280/35; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 179, nr 168.

⁹⁵ Mowa anonimowa, CS s. 812, nr 831; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 173, nr 137.

⁹⁶ CS s. 313–314, nr 280/27; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 172, nr 128.

⁹⁷ CS s. 315, nr 280/32; M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy*, s. 178, nr 162.

⁹⁸ M. Mejer, *Kanon lektur i komentarze w polskim szkolnictwie XIV–XV wieku. Uwagi o cytatach*, [w:] *Septem artes w kształtowaniu kultury umysłowej w Polsce średniowiecznej (wybrane zagadnienia)*, red. T. Michałowska, Wrocław 2007, s. 137–148, s. 137–148.

⁹⁹ Jan z Dąbrówki, *Komentarz do Kroniki polskiej mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, wyd. M. Zwiercan, Kraków 2008, s. 34: „Erithrea quoque atque Tyburtina alieque Sybille futura multiplici carmine descripserunt, prout narrat Lactantius decimo libro Sybillarum”.

pierwszej *Divinae institutiones*. Ponadto temat Sybilli omawiany jest w literaturze średniowiecznej często¹⁰⁰. Pomyłka, i skrótowość przedstawionej informacji sugerują, że Dąbrówka skorzystać mógł raczej ze źródła pośredniego (źródłem tym nie były *Etymologie* Izydora z Sewilli)¹⁰¹.

Jak zaznaczono wyżej, prezentowane tu zestawienie cytatów i ekscerptów z Laktancjusza może stanowić jedynie wstęp do dokładniejszego zbadania jego zasięgu. Wskazuje ono jednak na pewną prawidłowość: Laktancjusz był cytowany przez uczonych, co do których wiadomo skądinąd, że zainteresowani byli tendencjami humanistycznymi, które nie manifestowały się jedynie w recepcji włoskich tekstów klasycznych i humanistycznych, lecz obejmowały również pisma ojców kościoła czy teksty wiążące się z renesansem XII w. Widać też wyraźnie, że jest to kolejny z tekstów, który zaadoptowany został w Krakowie za pośrednictwem rynku książki skupionego wokół soboru bazylejskiego¹⁰². Zainteresowanie nie było jednak najwyraźniej na tyle szerokie, by skutkowało produkcją rękopisów tego autora na miejscu. Wydaje się, że jego rękopisy – możliwe, że bardziej z powodów estetycznych niż treściowych – wzbudzały raczej zainteresowanie późniejszych bibliofilów.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkps. 173, 294, 514, 1207, 1241, 2216

Warszawa, Biblioteka Narodowa, rkps 8075 II

Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka, rkps 11

Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rkps I F 139, R 435

Stockholm, Kungliga biblioteket – Sveriges nationalbibliotek, rkps A 214

Rękopisy zaginione

Warszawa, Biblioteka Narodowa, rkps. Lat.F.v.I.39, Lat.Q.ch.I.110, Lat.F.ch.I.425, Lat.F.ch.I.424, Lat.F.v.I.36, Lat.Q.ch.I.291, Lat.F.ch.XV.5

¹⁰⁰ Motyw Sybilli był szczególnie chętnie wykorzystywany przez autorów średniowiecznych, za Laktancjuszem omawiają ten wątek zarówno św. Augustyn jak i Piotr Abelard, wątek ten pojawia się również u często sięgającego do Laktancjusza Izydora.

¹⁰¹ O cytatach u Dąbrówki pisze M. Zwiercan, *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, Wrocław 1969 (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, 57), s. 148, zwracając uwagę na przejęcie pośrednie. Laktancjusza wśród lektur Dąbrówki wymienia D. Gacka, *Lektury Jana z Dąbrówki w świetle Komentarza do „Kroniki polskiej” mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, [w:] *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, M. Olszewski, Warszawa 2015, s. 221. Zob. też W. Szelińska, *Dwa testamenty Jana Dąbrówki. Z dziejów życia umysłowego Uniwersytetu Krakowskiego w połowie XV wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A, z. 5, 1962, s. 1–40.

¹⁰² Por. P. Pludra-Żuk, *«Aurora» Piotra Rigi. Średniowieczna transmisja i funkcje tekstu na przykładzie rękopisów polskich, pruskich i śląskich*, Warszawa 2021, s. 222–223 i p. 789.

Wydania tekstów źródłowych

- Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, [ed. I. Ż. Pauli], p. I: *Ab anno 1365 usque ad annum 1440*, Cracoviae 1870; p. II: *Ab anno 1441 usque ad annum 1470*, Cracoviae 1873, nr CXV, s. 23, nr CXXIV, s. 47–48, nr CXLVIII, s. 100.
- Conclusiones antiquae Collegii Maioris Universitatis Cracoviensis 1432–1591. Samorząd Kolegium Większego Uniwersytetu Krakowskiego w XV–XVI wieku*, oprac. D. Wójcik-Zega, Kraków 2014.
- Hugo de Sancto Victore, *Didascalicon de studio legendi: Studienbuch*, hrsg. T. Offergeld, Freiburg im Breisgau [et al.] 1997.
- Jan z Dąbrowki, *Komentarz do Kroniki polskiej mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, wyd. M. Zwiercan, Kraków 2008.
- L. Caelius Firmianus Lactantius, *Divinarum institutionum libri septem*, ed. E. Heck et A. Włosok (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), fasc. 1–4 Monachii; Lipsiae 2005–2011.
- Lactance, *La colère de Dieu*, introd., texte critique, trad., commentaire et index par Ch. Ingremeau (Sources chrétiennes, 289), Paris 1982.
- Lactance, *De opificio Dei*, ed. B. Bakhouché, S. Luciani, Turnhout 2009.
- L. Caecilii Firmiani Lactantii *Opera omnia ad praestantissimam Lengleth-Dufresnoy ed. expressa*; Bunemann, O. F. Fritzche, N. Le Nourry cum emendationibus tum disquisitionibus crit. aucta, Parisiis 1844 (Patrologia Latina, 6).
- L. Caeli Firmiani Lactantii *Opera omnia*, ed. S. Brandt, Vindobonae 1890 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 19).
- L. Caeli Firmiani Lactantii *Opera omnia*, p. II, fasc. 1, ed. S. Brandt, Vindobonae 1893 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 27).
- L. Caeli Firmiani Lactantii *Epitome divinarum institutionum*, E. Heck, A. Włosok (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) Stuttgartiae [u.a.] 1994.
- Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis 1487–1563*, wyd. W. Wisłocki (Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, t. 4), Kraków 1886.
- Łacina w Polsce. Średniowieczne piśmiennictwo myślicielskie. Antologia*, teksty wybrał, wstępem i komentarzem opatrzył J. Domański, Kraków 2020.
- Prima verba: krakowskie mowy uniwersyteckie*, pod red. E. Jung-Palczewskiej; zesp. aut. M. Gensler [et al.], Łódź 2000.
- Pseudo-Boèce, *De disciplina scoliarium*, ed., introduction et notes O. Weijers, Leiden et Köln 1976.
- Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. J. Muczkowski, Cracoviae 1849.
- Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. II, 1416–1450, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973, nr 233, s. 44–45.

Przekłady tekstów źródłowych

- Jan Elgot, *Rekomendacja bakalarska Jana Elgota*, ed. K. B. Jasińska, „Przegląd Tomistyczny”, 2000, t. 8, s. 413–436.

- Hugon ze Świętego Wiktora, *Didascalicon czyli Co i jak czytać*, tłum. P. Pludra-Żuk; wstęp J. Soszyński; komentarz P. Pludra-Żuk i J. Soszyński, Warszawa 2017 (Bibliotheca Litterarum Medii Aevi. Artes; nr 4).
- Laktancjusz, Cecyliusz Firmian, *O bożym dziele stworzenia*, przeł. M. Jesiotr, Warszawa 2019 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 72).
- Laktancjusz, Cecyliusz Firmianus, *Podstawy nauki Bożej, ks. 1–3*; tłum. J. Wojteczak-Szyszkowski, Warszawa 2023 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 83).

Opracowania

- Binnebeke X. van, *Manuscript Production in Florence*, [w:] *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, red. F. T. Coulson and R. G. Babcock, New York 2020, s. 833–849.
- Cherubini P., A. Pratesi, *Paleografia latina: l'avventura grafica del mondo occidentale*, Città del Vaticano, 2010.
- Chiappini I., *Profilo di codicografia abruzzese*, [w:] „Accademie e biblioteche d'Italia”, 1958, t. 26, s. 433–458.
- Clavis scriptorum et operum Medii Aevi Poloniae*, oprac. J. Kaliszuk, A. Pieniądz, P. Węcowski, K. Skwierczyński, Kraków 2019 (cyt. CS).
- De Robertis T., *Humanistic Script*, [w:] *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, red. F. T. Coulson and R. G. Babcock, New York 2020, s. 522–552.
- Domański J., Czym były „studia humanitatis”? Leonarda Bruniego „De studiis et literis” (1422–1425), „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1999, t. 43, s. 7–28.
- Domański J., *Scholastyczne i humanistyczne pojęcie filozofii*, wyd. 2, Kęty 2005.
- Dubowik H., *Biblioteka Główna*, [w:] *Księga pamiątkowa 25-lecia Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1994, s. 105–110.
- Gacka D., *Lektury Jana z Dąbrowki w świetle Komentarza do „Kroniki polskiej” mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, [w:] *Komentarz Jana z Dąbrowki do Kroniki biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrowka, M. Olszewski, Warszawa 2015.
- Galynina I., *Accessus Ad Lactantium? Zur Handschriftlichen Überlieferung der Werke des Lactanz und zur Exzerptmethode im Mittelalter* (I), „Revue d'histoire des textes”, 2017, t. 12, s. 161–196, DOI 10.1484/J.RHT.5.112811.
- Glauche G., *Schullektüre im Mittelalter. Entstehung und Wandlungen des Lektürekansons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*, München 1970 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 5).
- Horeczy A., *Recepcja włoskiej kultury intelektualnej w krakowskim środowisku uniwersyteckim w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV w.*, Warszawa 2021.
- Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, ed. A. Kawecka-Gryczowa, t. 1–2, Wrocław [et al.] 1970–1994.
- Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. J. Kaliszuk, S. Szyller, Warszawa 2012.
- Jukic F., *Le origini della manifattura della carta in Abruzzo. Le cartiere di Sulmona e L'Aquila (secoli XIV–XV)*, [w:] *Alle origini della carta occidentale: tecniche, produzioni, mercati (secoli XIII–XV); atti del convegno, Camerino, 4 ottobre 2013*, wyd. G. Castagnari, E. di Stefano, L. Faggioni, Fabriano 2014, s. 169–198.

- Kaliszuk J., *Matern – cysters koprzywnicki, uczony kopista z XV wieku*, [w:] *Historia, memoria, scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 247–257.
- Karbowiak A., *Dzieje wychowania i szkół w Polsce*. T. 1, Petersburg 1898; T. 2, Petersburg 1903; T. 3, Lwów [et al.] 1923.
- Knoll P. W., «*A Pearl of Powerful Learning*». *The University of Cracow in the Fifteenth Century*, Leiden–Boston 2016 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 52).
- Kopera F., *Miniatury rękopisów polskiego pochodzenia w Bibliotece Publicznej w Petersburgu. Wiek XIV do XV*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 1903, t. 7, z. 3, kol. 408–411.
- Kowalczyk M., *Krakowskie mowy uniwersyteckie z pierwszej połowy XV wieku*, Wrocław 1970 (Źródła do Dziejów Nauki i Techniki, 8).
- La culla della stampa italiana 1465–1965*, red. Comitato esecutivo per le celebrazioni centinarie, Subiacio 1965.
- Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2, Wilno 1826.
- Leonardo Bruni Aretino, *Humanistisch-philosophische Schriften*, ed. H. Baron, Leipzig 1928.
- Manitius M., *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*, Leipzig 1935.
- Monumenti paleografici degli Abruzzi*, wyd. E. Carusi, V. de Bartholomaeis, Roma 1924.
- Markowski M., *Kolońskie dzieła filozoficzne w średniowiecznych rękopisach Biblioteki Uniwersyteckiej w Lipsku*, „Studia Mediewistyczne”, 28, zesz. 1, 1990, s. 89–110.
- Markowski M., *Mikołaj z Kozłowa*, [w:] *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce*. Seria A, *Materiały do Historii Filozofii Średniowiecznej w Polsce* t. 5, Wrocław 1965 (Uczeni i Filozofowie w Polsce; 3), s. 76–141.
- Mejor M., *Kanon lektur i komentarze w polskim szkolnictwie XIV–XV wieku. Uwagi o cytatach*, [w:] *Septem artes w kształtowaniu kultury umysłowej w Polsce średniowiecznej (wybrane zagadnienia)*, red. T. Michałowska, Wrocław 2007, s. 137–148.
- Morawski K., *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1, Kraków 1900.
- Niemczycka K., *Jan Elgot – życie i twórczość*, „Przegląd Tomistyczny”, 1992, t. 5, s. 9–42.
- Niemiec D., M. Starzyński, *Collegium Minus*, Kraków 2015.
- Orsini P., *Cultura grafica tra l'XI e il XIII secolo a Sulmona*, [w:] *Scripta et scripturae. Contributi per la storia di Sulmona*, a cura di E. Mattiocco, Lanciano 2002, s. 143–176.
- Orsini P., *I frammenti in scrittura beneventana rinvenuti nell'Archivio Capitolare di S. Panfilo a Sulmona*, [w:] „Aevum”, 2003, t. 77, s. 363–377.
- Orsini P., *Un frammento disperso in scrittura beneventana di provenienza sulmonese*, [w:] *Bibliografia dei manoscritti in scrittura beneventana* – BMB online (Università di Cassino, Facoltà di Lettere e Filosofia, Scuola di Specializzazione per Conservatori di Beni Archivistici e Librari della Civiltà Medievale) http://edu.let.unicas.it/bmb/news/sulmt_01.htm [dostęp: 11.11.24].

- Orsini, P., *Nuovi frammenti in scrittura beneventana nella Biblioteca Provinciale «Salvatore Tommasi» dell'Aquila*, [w:] *Bibliografia dei manoscritti in scrittura beneventana – BMB online*, http://edu.let.unicas.it/bmb/news/fraqu_01.htm [dostęp: 11.11.24].
- Ożóg K., *Zakres i metody nauczania «septem artes» na Wydziale Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego w XV wieku*, [w:] *Septem artes w kształtowaniu kultury umysłowej w Polsce średniowiecznej (wybrane zagadnienia)*, red. T. Michałowska, Wrocław 2007, s. 105–124.
- Pansa G., *Libri e librerie in Sulmona nei sec. XIII–XV*, „Rassegna abruzzese di storia ed arte” 1897, t. 1, s. 245–262.
- Papponetti G., *Intellettuali e circolazione libraria in Sulmona fra Medioevo e Rinascimento*, [w:] *Cultura umanistica nel Meridione e la stampa in Abruzzo atti del convegno, L'Aquila, 12–13–14 novembre 1982*, wyd. Deputazione di Storia Patria per gli Abruzzi. Armando Petrucci [et al.], L'Aquila, 1984, s. 259–307.
- Pludra-Żuk P., *«Aurora» Piotra Rigi. Średniowieczna transmisja i funkcje tekstu na przykładzie rękopisów polskich, pruskich i śląskich*, Warszawa 2021.
- Polski słownik biograficzny*, t. 1–, Kraków 1935–.
- Sawicka S., *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*, Warszawa 1952 (Ministerstwo Kultury i Sztuki. Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań, 10).
- Stinger Ch. L., *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany 1977.
- Stopka K., *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu: studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994 (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego. Polska Akademia Umiejętności, t. 76).
- Sześlińska W., *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku*, Wrocław 1966 (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 33).
- Sześlińska W., *Dwa testamenty Jana Dąbrowski. Z dziejów życia umysłowego Uniwersytetu Krakowskiego w połowie XV wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A, z. 5, 1962, s. 1–40.
- Szujski J., *Założenie i urządzenie Collegii Minoris*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, t. 1, Kraków 1878, s. 95–118.
- Tedeschi C., *Itinerario paleografico abruzzese*, [w:] *Illuminare l'Abruzzo: codici miniati tra Medioevo e Rinascimento*, red. G. Curzi, F. Manzari, F. Tentarelli, A. Tomei, Pescara 2012, s. 9–25.
- Zarębski I., *Zur Bedeutung der Aufenthaltes von Krakauer Universitätsprofessoren auf dem Basler Konzil für die Geistesgeschichte Polens*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1960 (wyd. specjalne), s. 7–23.
- Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, red. D. Kamolowa, T. Sieniatecka, t. 1, wyd. 3, Warszawa 2014 (Zbiory Rękopisów w Polsce, 1).
- Zwiercan M., *Komentarz Jana z Dąbrowski do Kroniki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, Wrocław 1969 (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, 57).

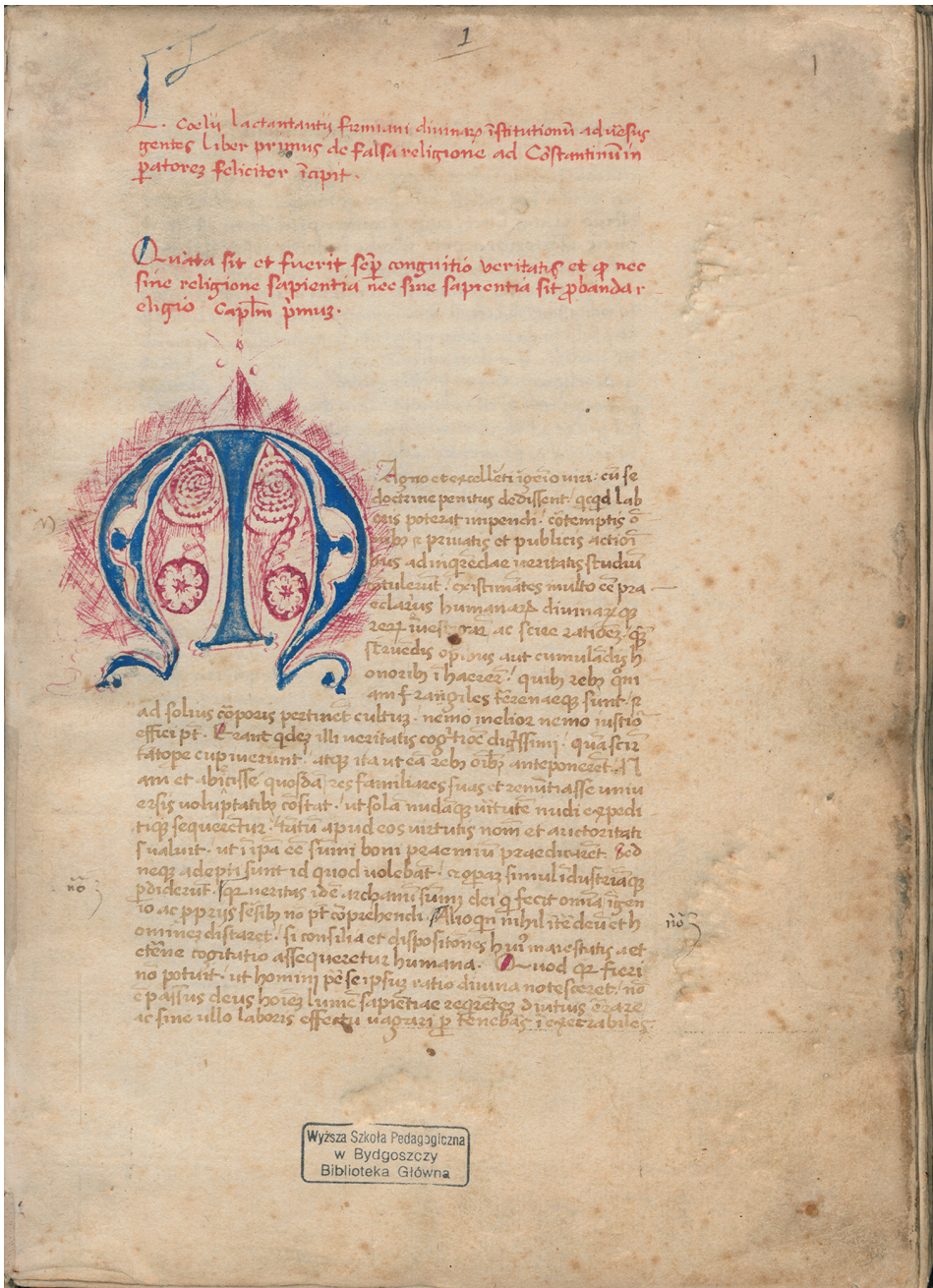
Zasoby internetowe

Corpus Academicum Cracoviense (CAC) <https://cac.historia.uj.edu.pl/>
Manuscripta.pl

Corpus Chartarum Fabriano ccf.fondazionefedrigoni.it/it/il-catalogo
Manoscritti Datati d'Italia <https://www.manoscrittidatati.it/mdi/index.php>

Paulina Pludra-Żuk – dr, mediewistka, absolwentka filologii klasycznej na Uniwersytecie Warszawskim, adiunkt w Pracowni Wiedzy o Dawnej Książce Instytutu Historii Nauki PAN, interesuje się obiegiem tekstów w średniowieczu i fragmentologią.

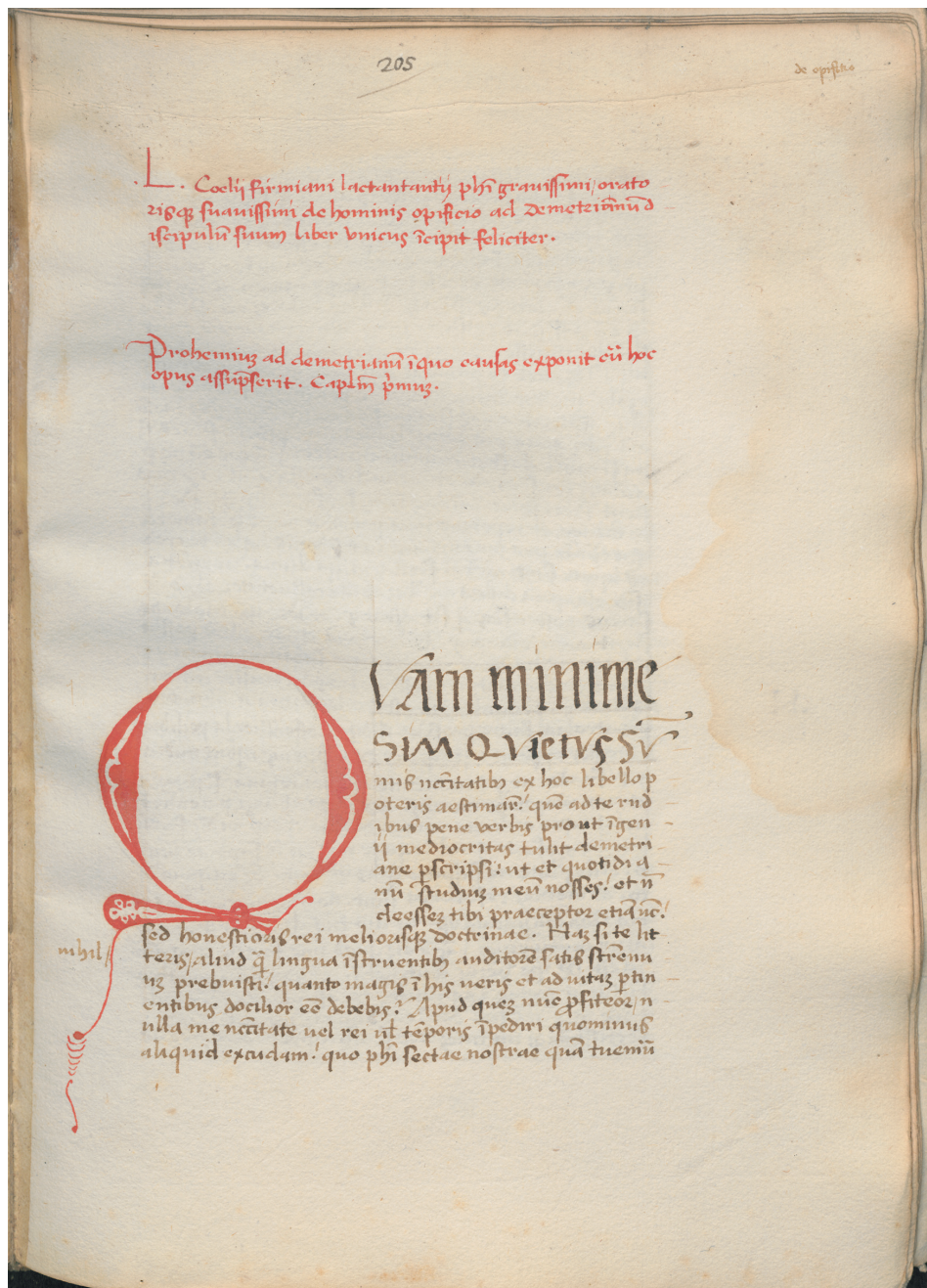
e-mail: ppludrazuk@ihnpan.pl

Il. 1. Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Rps 12, k. 1r.

Il. 2. Biblioteka Uniwersytecka w Bydgoszczy, Rps 12, k. 3r, znak wodny przedstawiający dłoń w uścisku.

Il. 3. Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Rps 12, k. 205r (początek *De opificio Dei*).

quo pfecto satis me iuxisse arbitror. et officium huius
impleffe. si labor meus aliquos homines ab erroribus
liberos ratis ad iter caeleste direxerit.)

L. Coeli Lactantij firmiani pientissimi viri de officio se-
n formatione hominis ad Demetrianum auditorem suum
Liber vnicus feliciter explicit. scriptus ac finitus sul-
monis p Dominum Albisig antony Canonicum sulmon-
seni anno dni 1467 xxi die mensis Junij. fmd xv de
quo sit benedictus ille vnus et aeternus ds i saeculaz
saecula. Am.